

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ.
ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΔΟΚΙΜΗ.

I

Φοβούμαι ότι ο τίτλος του δοκιμίου μου θα μπορούσε να αποδειχθεί παραπλανητικός. Η γενικότητά του μπορεί να δημιουργήσει αβάσιμες προσδοκίες ως προς τις αξιώσεις των όσων έχω να πω. Θα ήθελα να αρχίσω λοιπόν με ορισμένες αποσαφηνίσεις σε σχέση προς εκείνα στα οποία δε θα αναφερθώ στη συνέχεια. Επιδιώξή μου δεν είναι να προβώ σε ιστορική ανασκόπηση αλλά σε αναλυτική ανασύνθεση ορισμένων ιδεών, που δεν έχουν μόνο ιστορικό ενδιαφέρον αλλά πιστεύω ότι συνδέονται άμεσα και με σύγχρονές μας αναζητήσεις της πολιτικής ευαισθησίας.

Με την έννοια αυτή πρώτο δε θα αναφερθώ στη σχέση της Γαλλικής Επανάστασης με την ευρωπαϊκή πολιτική σκέψη κατά το πρότυπο που καθορίζει ο Bernard Groethuysen όταν χρησιμοποιεί τον όρο «φιλοσοφία της Γαλλικής Επανάστασης»¹. Αυτό

Οι σημειώσεις είναι τελείως ενδεικτικές και σκοπεύουν μόνο να προσφέρουν στον αναγνώστη μια στοιχειώδη βιβλιογραφία για περαιτέρω διερεύνηση των θεμάτων που θίγονται στο κείμενο

1. Bernard Groethuysen, *Philosophie de la Révolution Française*, Παρίσι 1956 και πολλές ανατυπώσεις.

σημαίνει ότι δε θα ασχοληθώ με το συμβατικό ιστοριογραφικό σχήμα των επιπτώσεων της προγενέστερης πολιτικής σκέψης, ιδίως των πολιτικών απόψεων του Locke, του Montesquieu, του Βολταίρου και του Rousseau στη σφυρηλάτηση των φιλελεύθερων ιδεών που ενέπνευσαν τους επαναστάτες του 1789².

Επίσης δε θα αναφερθώ στις πολύμορφες ιδεολογικές αντιθέσεις και συγκρούσεις στους κόλπους της ίδιας της Γαλλικής Επανάστασης κατά τη δεκαετία 1789-1799, στις αντιθέσεις των φιλελευθέρων και των οπαδών της συνταγματικής μοναρχίας, στη σύγκρουση των ριζοσπαστικών και των φιλελεύθερων ιδεών, στην απόπειρα των αντεπαναστατών συγγραφέων να αναιρέσουν τις αρχές της Επανάστασης αλλά και στις αποχρώσεις της κοινωνικής κριτικής ως την πρώιμη κομμουνιστική ουτοπία του Gracchus Babeuf³. Μια έστω και δειγματοληπτική αναφορά στα θέματα αυτά θα ισοδυναμούσε με επισκόπηση της ιστορίας της επαναστατικής δεκαετίας, που είναι έξω από τις προθέσεις μου.

Δεύτερο θα αναφερθώ μόνο τελείως ενδεικτικά στο μεγάλο θέμα της «συζήτησης για τη Γαλλική Επανάσταση» για να αναδείξω, και πάλι δειγματοληπτικά, ορισμένα ζητήματα που παραμένουν κατά τη γνώμη μου επίκαιρα.

Τρίτο ως προς τις πολιτικές ιδέες του δέκατου ένατου αιώνα θα ιχνηλατήσω στο μωσαϊκό των ρευμάτων και των ιδεολογιών στοιχεία, που πιστεύω ότι ουσιαστικά εισάγουν το σύγχρονο προβληματισμό στην πολιτική σκέψη.

2. Σε σχέση με τα ζητήματα αυτά κλασική παραμένει η μελέτη του Daniel Mornet, *Les origines intellectuelles de la Révolution Française (1715-1787)*, Παρίσι 1933 και πολλές ανατυπώσεις με τελευταία το 1989.

3. Οι ιδεολογικές αυτές διαστάσεις του επαναστατικού φαινομένου εξετάζονται κριτικά στα άρθρα που συγκροτούν το *Dictionnaire critique de la Révolution Française*, επιμ. F. Furet M. Ozouf, Παρίσι 1988. Βλ. ιδίως το τέταρτο μέρος, σ. 625 κ.εξ.

II

Την τελευταία δεκαετία ένα σημαντικό ρεύμα στην ιστοριογραφία της Γαλλικής Επανάστασης έχει αμφισβητήσει επίμονα την ιστορική σπουδαιότητα της τομής του 1789. Σύμφωνα με την άποψη αυτή η ρήξη με το παρελθόν το 1789 ήταν πολύ μικρότερη απ' ό,τι μας συνήθισε να πιστεύουμε η μυθοποίηση της επανάστασης από την Ιακωβινική και ρομαντική ιστοριογραφία. Οι ουσιαστικές αλλαγές και οι βαθιές μεταμορφώσεις στις δομές αλλά και στις νοοτροπίες, πάντα σύμφωνα με την άποψη αυτή, είχαν συντελεστεί στη Γαλλική κοινωνία αρκετά πριν το 1789, που δεν αποτελεί παρά σε σημαντικό βαθμό τυχαία και συμβατική κορύφωση αυτών των διαδικασιών.

Δε θα μπούμε στο σημείο αυτό στη σύγχρονη ιστοριογραφική διαμάχη, που έχει σε αξιοπρόσεκτο ποσοστό αναζωογονήσει τις σπουδές γύρω από τη Γαλλική Επανάσταση⁴. Η «αναθεωρητική» άποψη έχει συνδεθεί με μια γενικότερη κριτική πολιτική στάση απέναντι στην Επανάσταση, στάση που συνδέεται άμεσα με σύγχρονες πολιτικές και ιδεολογικές εντάξεις. Η αμφισβήτηση της κρισιμότητας της ρήξης του 1789 μνημονεύθηκε μόνο για να αντιπαραβληθεί με τις απόψεις σύγχρονων παρατηρητών για τα γεγονότα στη Γαλλία και την υπόλοιπη Ευρώπη, που είδαν τη Γαλλική Επανάσταση ως πραγματικά κομοϊστορική καμπή.

4. Για μια συνοπτική αλλά εύστοχη επισκόπηση της ιστοριογραφίας της Γαλλικής Επανάστασης βλ. Norman Hampson, *The French Revolution and its historians*, στο συλλογικό τόμο *The Permanent Revolution. The French Revolution and its Legacy 1789-1989*, επιμ. G. Best, Λονδίνο 1988, σσ. 211-234. Βλ. επίσης Olivier Bétourné - Aglaia I. Hartig, *Penser l'histoire de la Révolution. Deux siècles de passion française*, Παρίσι 1989. Αφετηρία της «αναθεωρητικής» προσέγγισης υπήρξε η έκδοση του έργου του François Furet, *Penser la Révolution Française*, Παρίσι 1978. Στην ίδια γραμμή κινείται και ο Simon Schama, *Citizens. A Chronicle of the French Revolution*, Νέα Υόρκη 1989.

Οι ίδιοι οι Γάλλοι φαίνεται να έχουν πλήρη επίγνωση από την πρώτη στιγμή για το χαρακτήρα των όσων συντελούνται την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1789, μέρα με την ημέρα, ώρα με την ώρα μπροστά στα μάτια τους. Επίγνωση δεν έχουν μόνο όσοι συντελούν στα επαναστατικά δρώμενα αλλά και όσοι απειλούνται από αυτά. Μόνο ο ελέφ θεού χριστιανικότατος βασιλεύς της Γαλλίας, ανυποψίαστος για το τί σήμαιναν όσα συνέβαιναν γύρω του, θα σημειώσει στο ημερολόγιό του για τις 14 Ιουλίου 1789: *rien*. Δύο μέρες πριν την εκπόρθηση της Βαστίλλης ο Γάλλος μονάρχης απλώς αναρωτήθηκε αν όσα συνέβαιναν στους δρόμους του Παρισιού αποτελούσαν εξέγερση. Ο επικεφαλής του βεστιαρίου του όμως, ο Δούκας La Rochefoucauld Liancourt είχε πλήρη επίγνωση των τεκταινομένων: «Όχι κύριε, είναι επανάσταση» απάντησε στο βασιλέα, που εξακολούθησε μέχρι τη στιγμή που ανέβηκε στη λαιμητόμο να απορεί.

Η διάγνωση του δούκα του La Rochefoucauld βρίσκεται ακριβώς στη ρίζα της μεγάλης ιδεολογικής διαμάχης που έγινε γνωστή ως «συζήτηση για τη Γαλλική Επανάσταση». Η συζήτηση διεξάγεται σε ολόκληρη την Ευρώπη και σε κάθε εθνική κοινωνία διαπλέκεται με τις τοπικές ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, παίρνοντας ανάλογη χροιά ως προς τη δομή των επιχειρημάτων και τη συμβολική έκφραση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από θεωρητική άποψη παρουσιάζει η συζήτηση για τη Γαλλική Επανάσταση στην Αγγλία και στη Γερμανία.

Στην Αγγλία, όπου βρίσκει την πληρέστερη θεωρητική της άρθρωση, η συζήτηση διεξάγεται στον άξονα των επιχειρημάτων που διατυπώνουν στην έξοχη ιδεολογική τους μονομαχία οι Edmund Burke και Thomas Paine⁵. Παρά τις διαμετρικά αντίθετες αξιολογήσεις της Επανάστασης που παρουσιάζουν, οι

5. Για το γενικότερο πλαίσιο της συζήτησης και χαρακτηριστικά κείμενα βλ. την ανθολογία του Alfred Cobban, *The Debate on the French Revolution, 1789-1800*, Λονδίνο 1950.

Burke και Paine συμμερίζονται τη διαπίστωση ότι όσα συμβαίνουν από το 1789 και εξής στη Γαλλία αντιπροσωπεύουν μια βαθιά τομή στην ιστορική πορεία όχι μόνο της ίδιας της Γαλλίας αλλά και ολόκληρης της Ευρώπης. Βέβαια για τον Burke, στο μνημειώδες έργο του *Σκέψεις για την Επανάσταση στη Γαλλία* (1790) η τομή αυτή συμβολίζει το τέλος του ευρωπαϊκού πολιτισμού και την έναρξη μιας εποχής βαρβαρότητας και αλληλοσπαραγμού που προκαλούν τα εγωϊστικά πάθη των αποχαλινωμένων ανθρώπων.

Αντίθετα για τον Paine, που απαντά στον Burke με το μαχητικό κείμενο *Τα δικαιώματα του ανθρώπου* (1791), η Γαλλική Επανάσταση αποτελεί ρήξη με ένα σαθρό και διεφθαρμένο παρελθόν, τον κόσμο της ανισότητας και των προνομίων, έναν κόσμο παραλογισμού και δεισιδαιμονίας, και ανοίγει το δρόμο για την πραγμάτωση των δικαίων του ανθρώπου σε μια νέα κοινωνία, οργανωμένη σύμφωνα με τις επιταγές του ορθού λόγου.

Από τον Burke θα εμπνευστούν οι αντεπαναστάτες όχι μόνο στην Αγγλία αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Ο De Maistre και ο Bonald είναι οι μαθητές που θα ξεπεράσουν το δάσκαλο σε αντεπαναστατικό μένος. Αλλά και στη Γερμανία ο Friedrich von Gentz θα ακολουθήσει τα ίχνη της επιχειρηματολογίας του. Τον Paine θα ακολουθήσουν οι ριζοσπάστες και όλοι εκείνοι που η ανησυχία τους για την κοινωνική αδικία τους στρέφει προς την αμφισβήτηση του πολιτικού κατεστημένου και την κοινωνική κριτική. Έτσι οι υποστηρικτές των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης γίνονται οι γενάρχες του ριζοσπαστικού κινήματος στην Αγγλία. Είναι «οι φίλοι της ελευθερίας». Ας θυμηθούμε τους πιο αντιπροσωπευτικούς: Richard Price, Joseph Priestley, William Godwin, Mary Wollstonecraft⁶.

Κοντά σ' αυτούς και ο Jeremy Bentham, ο ρηξικέλευθος

6. Βλ. Albert Goodwin, *The Friends of Liberty. The English Democratic Movement in the Age of the French Revolution*, Cambridge, Mass. 1979.

θεωρητικός των πολιτικών μεταρρυθμίσεων που θα ανακηρυχθεί από τη Συμβατική το 1792 πολίτης της Γαλλικής Δημοκρατίας. Θεμελιωτής του «φιλοσοφικού ριζοσπαστισμού», ο Bentham θα επεξεργαστεί, εν πολλοίς στο φως των εμπειριών της Γαλλικής Επανάστασης, τα επιχειρήματα υπέρ της μεταρρύθμισης του κοινοβουλευτικού και διοικητικού συστήματος στην Αγγλία, με πρωταρχικό αίτημα το γνήσιο εκδημοκρατισμό της άσκησης της εξουσίας⁷. Το μάθημα της Γαλλικής Επανάστασης για τον αγγλικό φιλελευθερισμό, που τόσο είχε συγκινήσει σε παλαιότερες εποχές τους θεωρητικούς προδρόμους του 1789, υπήρξε η δημοκρατική πρόκληση ως μέτρο των επιτευγμάτων της φιλελεύθερης πολιτικής πρακτικής.

III

Αντίστοιχης σπουδαιότητας υπήρξαν οι επιπτώσεις της Γαλλικής Επανάστασης στη διαμόρφωση του περιεχομένου της πολιτικής συζήτησης στο γερμανικό κόσμο. Η Γαλλική Επανάσταση αντιπροσωπεύει την αποφασιστική καμπή στην εξέλιξη του Γερμανικού ιδεαλισμού από τις συνθέσεις της φιλοσοφίας του Kant σε εκείνες του Hegel. Καμιά σημαντική στιγμή στην εσωτερική εξέλιξη της σκέψης του Kant, του Fichte, του Schlegel, του Hegel, του Schelling και του Hölderlin, δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από τις επιπτώσεις της Γαλλικής Επανάστασης στο γερμανόφωνο κόσμο της «Μέσης Ευρώπης»⁸.

Από τη σκοπιά της εξέλιξης της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης θα ήθελα να σημειώσω μόνο την απόπειρα του Hegel να ερμηνεύσει θεωρητικά, στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*, το

7. Για λεπτομέρειες βλ. J. H. Burns, «Bentham and the French Revolution», *The Transactions of the Royal Historical Society*, 5th series, τομ. XVI (1966), σσ. 95-114.

8. Βλ. την ανθολογία *La Révolution Française vue par les Allemands*. επιμ. Joël Lefebvre, Λυών 1987.

ιστορικό νόημα της Γαλλικής Επανάστασης, την οποία θεωρεί ως το θρίαμβο της «απόλυτης ανεξαρτησίας», που αναδύεται από την πάλη του Διαφωτισμού με τη Δεισιδαιμονία. Αυτή η έννοια της «απόλυτης ανεξαρτησίας» συνιστά την ουσιώδη πρόκληση για τη θεωρία του νεότερου κράτους.

Το σύγχρονο κράτος που ο Hegel βλέπει να σφυρηλατείται στη χαραυγή του δέκατου ένατου αιώνα ως αποτέλεσμα όσων ανατροπών προκάλεσε η Γαλλική Επανάσταση στην πολιτική οργάνωση της ευρωπαϊκής κοινωνίας, βρίσκεται ακριβώς αντιμέτωπο με την πρόκληση της «απόλυτης ανεξαρτησίας» που διεκδικούν οι πρόσφατα χειραφετημένοι πολίτες του. Αντί των διαλυτικών τάσεων και της τρομοκρατίας όπου μπορεί να οδηγήσει η ανεξέλεγκτη διεκδίκηση του αιτήματος αυτού, το νεότερο κράτος καλείται να δημιουργήσει μία νέα ηθική κοινότητα, στην οποία θα επανενταχθούν οργανικά οι χειραφετημένοι πολίτες. Το επίτευγμα αυτό της κλασικής Ελλάδας βρίσκεται στον αντίποδα του νεότερου ατομικισμού, που για τον Hegel κορυφώνεται στην Τρομοκρατία της Γαλλικής Επανάστασης⁹. Το νεότερο κράτος θα πρέπει να περιφρουρήσει τη χειραφέτηση του πολίτη από τα δεσμά της δεισιδαιμονίας και συγχρόνως να τον εντάξει σε μια νέα κοινότητα όπου η ελευθερία του θα πραγματώνεται πολιτικά.

IV

Με τις ανησυχίες και τους προβληματισμούς των Bentham και Hegel περάσαμε ουσιαστικά το κατώφλι του δέκατου ένατου αιώνα. Η Γαλλική Επανάσταση, η αξιολόγηση και η ερμηνεία της βρίσκονται στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης του μεγάλου αυτού αιώνα, της «εκατονταετηρίδος της ελευ-

9. Βλ. και Joachim Ritter, *Hegel and the French Revolution*, Cambridge, Mass. 1984, σσ. 35-89.

θερίας των εθνών», όπως τον χαρακτήρισε ο σημαντικότερος Έλληνας σχολιαστής της Γαλλικής Επανάστασης, ο Αδαμάντιος Κοραΐς¹⁰. Στη Γαλλία, τη Βρετανία και στο γερμανικό κόσμο, στην Ιταλία, την Ιβηρική χερσόνησο και στις υπερπόντιες παραφράδες της, στη Βόρειο, Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη η στάση απέναντι στη Γαλλική Επανάσταση, τις ιδεολογικές αρχές και τις πολιτειακές της συνέπειες αποτελεί τον άξονα γύρω από τον οποίο περιστρέφεται ο πολιτικός προβληματισμός και ο πολιτικός λόγος. Μερικές από τις συμβολές στις πολιτικές αυτές συζητήσεις προέρχονται από κορυφαίους εκπροσώπους της πολιτικής σκέψης και συνδέονται με ρεύματα και απόψεις που αγγίζουν υπαρκτά ως σήμερα πολιτικά προβλήματα. Από τις πολυποίκιλες αυτές συζητήσεις θα σταθώ, τελείως ακροθιγώς, σε τρεις πτυχές των επιπτώσεων της Γαλλικής Επανάστασης στη σκέψη του δέκατου ένατου αιώνα, που αναγγέλλουν πολιτικές ευαισθησίες αλλά και πάθη της εποχής μας.

Η πρώτη πτυχή είναι η φιλελεύθερη κριτική της Γαλλικής Επανάστασης. Η φιλελεύθερη πολιτική σκέψη του δέκατου ένατου αιώνα, ιδίως στη Γαλλία αλλά και αλλού στην ηπειρωτική Ευρώπη, σφυρηλατείται κάτω από τη σκιά της ριζοσπαστικής φάσης της Γαλλικής Επανάστασης, της κορύφωσής της στην Τρομοκρατία και της τελικής κατάληξης της επαναστατικής δεκαετίας, εξαιτίας των υπερβολών αυτών, στη δικτατορία του Ναπολέοντα. Οι ακρότητες αυτές και η απώλεια της ελευθερίας στην οποία οδήγησαν, αποτελούν για τους φιλελεύθερους το μέγιστο μάθημα της επαναστατικής εμπειρίας. Οι προϋποθέσεις της διαφύλαξης της ελευθερίας στις μαζικές κοινωνίες της ισότητας, που διαφέρουν ριζικά από τις παλαιότερες αριστοκρατικές κοινωνίες του ευρωπαϊκού κόσμου που κατέστρεψε

10. Για λεπτομέρειες βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 1990, Σελ. 71-108.

η Γαλλική Επανάσταση, βρίσκονται στο επίκεντρο της φιλελεύθερης σκέψης. Ο κίνδυνος τώρα για την ελευθερία δεν προέρχεται από το δεσποτισμό της απολυταρχίας όπως συνέβαινε στις κοινωνίες του *Ancien Régime*, αλλά από την απολυταρχία των δημοκρατικών πλειοψηφιών και την ισοπέδωση που επιβάλλουν. Αυτό το φόβο εμπνέει στους φιλελεύθερους της Ευρώπης η κληρονομιά της Γαλλικής Επανάστασης.

Ως προς το ζήτημα αυτό ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις των Benjamin Constant και του Alexis de Tocqueville. Ο Constant προειδοποιεί κατά της μοιραίας σύγκυσης μεταξύ δύο εννοιών της ελευθερίας, αφενός στην κλασική αρχαιότητα και αφετέρου στο νεότερο κόσμο¹¹. Οι δύο έννοιες διαφέρουν ριζικά ως προς το ηθικό τους περιεχόμενο και ως προς την κοινωνική τους λειτουργία. Σύγκυση μεταξύ των δύο και απόπειρα να επιβληθεί σε μια νεότερη κοινωνία η αρχαία έννοια της ελευθερίας μόνο σε τυραννία μπορεί να οδηγήσει κατά τον Constant. Αυτό ήταν το μάθημα του Ιακωβινισμού. Συνεπώς προτεραιότητα της πολιτικής σκέψης είναι να επεξεργαστεί τη μοντέρνα έννοια της ελευθερίας, που προσιδιάζει στις νεότερες κοινωνίες. Η έννοια αυτή δεν μπορεί να είναι άλλη από τη θεωρία των ατομικών δικαιωμάτων και των πολιτικών ελευθεριών.

Αντίστοιχα ο Tocqueville προειδοποιεί για την αναπόδραστη, πραγματικά δραματική αντινομία που αντιμετωπίζει η δημοκρατική κοινωνία των νεότερων χρόνων μεταξύ των αιτημάτων της ελευθερίας και της ισότητας. Η ισότητα μπορεί να αποτελέσει θανάσιμο κίνδυνο για την ελευθερία, αν επιδιωχθεί βίαια και χωρίς μέτρο. Η απόπειρα, αυτή μπορεί να οδηγήσει σε

11. Βλ. το κλασικό δοκίμιο του Benjamin Constant, *De la liberté des anciens comparée à celle des modernes*, α' έκδ. Παρίσι 1819 και πολλές ανατυπώσεις. Πρβλ. και την ανάλυση του Marcel Gauchet στο *Dictionnaire historique de la Révolution française*, σσ. 951-960 όπου και συναφής βιβλιογραφία.

επάνοδο στη βαρβαρότητα, στο τέλος του πολιτισμού¹².

Τόσο ο Constant όσο και ο Tocqueville βλέπουν τη λύση ως προς την περιφρούρηση της ελευθερίας, στην εγγύηση που παρέχει η ανεξάρτητη δικαστική εξουσία σε ένα κράτος δικαίου. Ανασυνδέονται έτσι και οι δύο με την παράδοση του παλαιότερου φιλελευθερισμού του Montesquieu. Ο Tocqueville επιπλέον θα βρει την εμπειρική επιβεβαίωση της άποψης αυτής στο σύστημα απονομής της δικαιοσύνης που θα μελετήσει στην Αμερική.

V

Η δεύτερη πτυχή της πολιτικής σκέψης του δέκατου ένατου αιώνα που αξίζει να συγκρατήσει την προσοχή μας είναι η σοσιαλιστική κριτική της Γαλλικής Επανάστασης, έτσι όπως διατυπώνεται στην κλασική της μορφή από τον Karl Marx. Η οφειλή του Marx στη φιλελεύθερη ιστοριογραφία της Γαλλικής Επανάστασης υπήρξε θεμελιώδης. Από τον Guizot δανείστηκε τον όρο πάλη των τάξεων ενώ επίσης συμμεριζόταν την κριτική του Constant για τον αναχρονιστικό χαρακτήρα της απόπειρας του Robespierre να επιβάλει την ελευθερία των αρχαίων στη νεότερη κοινωνία.

Παρά τις αναλυτικές αυτές ταυτίσεις όμως, η προσδοκία του Marx ήταν διαμετρικά αντίθετη από εκείνη των φιλελευθέρων. Ενώ οι φιλελεύθεροι φοβούνταν τις υπερβολές της Επανάστασης, ο Marx πιστεύει ότι η Επανάσταση δεν έκανε αρκετά, δεν μπόρεσε να φτάσει ως το οριακό σημείο της ανθρώπινης χειραφέτησης. Η πολιτική χειραφέτηση που επιτεύχθηκε με τη Γαλλική Επανάσταση, που είχε υπογραμμίσει και ο Hegel, δεν επαρκεί για τον Marx. Στο δοκίμιό του για το Εβραϊκό ζήτημα

12. Για τις απόψεις του Tocqueville βλ. Furet, *Penser la Révolution Française*, σσ. 173-211 και Jean Claude Lamberti, *Tocqueville et les deux démocraties*, Παρίσι 1983.

επισημαίνει ότι το ζητούμενο είναι μια βαθύτερη, ανθρώπινη χειραφέτηση που μόνο η πλήρης, ριζική αναμόρφωση της κοινωνίας μπορεί να επιφέρει. Αυτό είναι το όραμα για το μέλλον, προς το οποίο κατατείνει η σοσιαλιστική κριτική του Marx¹³.

VI

Παρά την αποφασιστική επίδραση των ουμανιστικών ιδεολογιών του φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού στη διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης και της πολιτικής πρακτικής του δέκατου ένατου αλλά και του εικοστού αιώνα, το πολιτικό μέλλον της ευρωπαϊκής ηπείρου επηρεάστηκε πολύ πιο αποφασιστικά από ένα τρίτο ρεύμα ιδεών, που επίσης σφυρηλατήθηκε στο καμίνι της Γαλλικής Επανάστασης, τον εθνικισμό.

Η επαναστατική Γαλλία υπήρξε το πρώτο από τα ευρωπαϊκά έθνη που στην παραδοσιακή νομιμότητα της ελέφ θεού μοναρχίας αντιπρόβαλε ως εναλλακτική πηγή νομιμότητας τη βούληση του συλλογικού σώματος των πολιτών του έθνους. Όταν στους κήπους του ανακτόρου του Tuilleries ακούστηκε η επαναστατική κραυγή «Vive la nation» αντί της παραδοσιακής ιαχής «Vive le roi», πράγματι μια νέα εποχή ανέτειλε στην ιστορία της Ευρώπης. Η Γαλλία έγινε το «Μέγα Έθνος», η «Grande Nation», που αφού κατάκτησε την ελευθερία και την ισότητα για τους πολίτες της, θα μεταλαμπάδευε τις αξίες αυτές και στα άλλα ευρωπαϊκά έθνη. Η εθνική ιδέα, η ιδέα της πολιτικής χειραφέτησης και ανεξαρτησίας κοινωνικών ομάδων με κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, θα αποδεικνυόταν η πιό επαναστατική θεωρία που αναδύθηκε από τις πολιτικές ζυμώσεις τις οποίες προκάλεσε η Γαλλική Επανάσταση. Αρχικά υπό την επίδραση των γαλλικών

13. Τα σχετικά κείμενα του Marx βρίσκονται τώρα συγκεντρωμένα στην έκδοση *Marx et la Révolution Française*, εισαγωγή F. Furet, μετάφρ. επιμ. Lucien Calvié, Παρίσι 1986.

επαναστατικών ιδεών, πολύ σύντομα όμως σε αντίδραση προς τη γαλλική κατάκτηση των χωρών τους, οι Ευρωπαίοι πατριώτες ανακαλύπτουν την ιδέα της χειραφέτησης των εθνών τους.

Η εξέλιξη της σκέψης του Fichte από τις *Σκέψεις περί της Γαλλικής Επανάστασης* (1793) στις *Προσφωνήσεις προς το Γερμανικό Έθνος* (1808), είναι χαρακτηριστική και αποκαλυπτική. Η περίπτωση του Fichte εικονογραφεί συγχρόνως και το μεγάλο παράδοξο της πολιτικής θεωρίας του εθνικισμού. Αυτό συνίσταται στην εξέλιξη από την οικουμενικότητα των αξιών που πρόσφεραν την αρχική ώθηση για τη γένεση της εθνικής ιδέας προς την αποκλειστικότητα και τη στενότητα των αντιλήψεων που χαρακτηρίζουν τον εθνικισμό. Αυτό το δεύτερο χαρακτηριστικό και όχι η αρχή της αδελφότητας των ανθρώπων επρόκειτο να καθορίσει το μέλλον του εθνικισμού και να παροξύνει τις εθνικές διαμάχες που έναν αιώνα μετά τη λήξη της Γαλλικής Επανάστασης καταπόντισαν την Ευρώπη στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Το ίδιο αυτό χαρακτηριστικό της αποκλειστικότητας και της εθνοκεντρικής στενότητας έκανε δυνατό το σφετερισμό του εθνικισμού από το φασισμό τον εικοστό αιώνα, σε προγραμματική αντιπαράθεση προς τις αξίες της Γαλλικής Επανάστασης¹⁴.

VII

Ο εικοστός αιώνας λοιπόν στην ιστορία της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης φαίνεται να χαρακτηρίζεται από το σκληρό, ουσιαστικά θανάσιμο ανταγωνισμό των ιδεολογιών που αποτελούσαν τους κληρονόμους των αξιών της Γαλλικής Επανάστασης και των ιδεολογιών που επιδίωκαν να θέσουν οριστικό τέρμα στις αξίες αυτές. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και η

14. Οι αντινομίες του εθνικισμού αναδεικνύονται πολύ εύστοχα στην ανάλυση του Elie Kedourie, *Nationalism*, Λονδίνο 1960.

η Παγκόσμια Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (1948) φαίνονταν να αντιπροσωπεύουν, συμβολικά τουλάχιστον, το θρίαμβο των αξιών της Γαλλικής Επανάστασης. Έτσι ορισμένοι σχολιαστές, ικανοποιημένοι από τη δικαίωση της δημοκρατικής τάξης και των πολιτικών ελευθεριών θεώρησαν ότι εν τέλει η Γαλλική Επανάσταση τερματίστηκε.

Έχουμε όμως πράγματι δει το τέλος της Γαλλικής Επανάστασης στην εποχή μας; Οι αποικιακοί λαοί που αγωνίστηκαν μέχρι πρόσφατα σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα εναντίον της ίδιας της δημοκρατικής Γαλλίας, για να κατακτήσουν τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης, θα διαφωνούσαν. Εξίσου θα διαφωνούσαν όσοι λαοί και άτομα στην ευρωπαϊκή ήπειρο και αλλού, αγωνίζονται για τις στοιχειώδεις ελευθερίες για τις οποίες πανηγύρισαν οι Γάλλοι πολίτες το 1789. Θα διαφωνούσαν τέλος όσοι ανησυχούν σοβαρά για τα δραματικά διλήμματα που έθεσε η Γαλλική Επανάσταση μεταξύ της διεκδίκησης αρχών συχνά αντιφατικών στις επιπτώσεις και τις προεκτάσεις τους.

Οι αντινομίες αυτές δεν μπορούν να παραγνωριστούν στο όνομα ιδεολογικών προτιμήσεων ή πολιτικών σκοπιμοτήτων. Η ειλικρινής συζήτηση και διερεύνησή τους, η βίωση στη συνείδηση του καθενός των διλημμάτων που παρουσιάζουν μπορεί να συνιστά το μόνο ανθρώπινο δρόμο για να προσεγγιστούν, δύο αιώνες αφότου τέθηκαν με ενθουσιασμό αλλά και βιαιότητα, τα θεμελιώδη ερωτήματα της Γαλλικής Επανάστασης. Με αυτή την έννοια η Γαλλική Επανάσταση επιβιώνει στη συνείδηση του κάθε πολίτη του κόσμου, που έχει συναίσθηση των ευθυνών του.